

ОГЛЯДИ

Баран В. Д., Баран Я. В. *Історичні витоки українського народу*. К.: Генеза, 2005. 208 с., іл.

У книзі представлено новий погляд на етноісторичні процеси, що відбувались в середовищі слов'ян і призвели в подальшому до утворення українського та інших слов'янських народів.

В основу роботи покладені археологічні дані, крім того, широко використовуються матеріали з лінгвістики та антропології. На основі першоджерел автори обґрунтовують ідею безперервності розвитку слов'ян на території Південно-Східної та Центральної Європи від часів їх появи на історичній арені і протягом усього першого тисячоліття н. е. Особливу увагу приділено періоду раннього середньовіччя, коли, на думку дослідників, і відбувалось зародження слов'янських народів.

Значне місце в книзі посідає проблема *Великого розселення слов'ян*. Автори доводять, що слов'яни ніколи не становили однорідної етнічної спільноти, і Велике переселення послужило визначальним чинником у формуванні всіх слов'янських народностей. Шляхом осідання на чужорідні субстрати, слов'янські групи племен набували нових етнографічних особливостей, створювали нові етноси.

Східні слов'яни також ніколи не були етнічно однорідними. Автори відкидають ідею *єдиної давньоруської народності* і вважають, що Київська Русь виникла як об'єднання багатьох слов'янських і неслов'янських племен та племінних союзів, які так і не змогли злитись в єдину етнічну спільність. На глибоке переконання дослідників, зародження трьох східнослов'янських народностей відбувається не в XIV ст., як було прийнято в офіційній радянській історіографії, а сягає корінням епохи Великого розселення слов'ян (V–VII ст.).

Торкаючись питання про походження назви «Русь», автори книги погоджуються з тим, що етнонім «Русь» скандинавського походження. Разом з тим, вони не поділяють думки про принесення на Русь державності варягами, стверджуючи натомість, що на час приходу Олега в Київ, східні слов'яни вже мали передумови для створення державності.

З'ясовується етимологія назви «Україна» як такої, що має автохтонне походження і пов'язана з етнонімом «анти» — «окраїнні».

Важливе місце у цій праці приділяється питанням етнокультурного, соціального та політичного розвитку слов'ян.

Тетяна Степаненко

Балушок Василь. *Етногенез українців*. К.: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. К., 2004. 231 с.

Перебіг етногенетичних процесів у середньовічному слов'янському світі продовжує залишатися чи не найбільш контроверсійною для східноєвропейської науки темою. Етногенетична проблематика як ніяка інша вкрай погано забезпечена історичними джерелами, сучасними методиками та методологічними прийомами наукового пошуку.

Під поняттям етногенезу В. Балушок розуміє формування етносу, а критерієм, за яким він спробував встановити народження українського етносу, називає *«етнічне, як засіб адаптації до певної природно-географічної і соціальної ніші, що виступає як етногенетична»* (С. 23). Сформульоване автором поняття *«етногенетичної ніші»* є, безсумнівно, творчою знахідкою, що визначає основний зміст теоретико-методологічного дискурсу його праці. Етногенетична ніша у визначенні автора — це *«локальний район ойкумени, що виділяється з-поміж інших регіонів за своїми природно-географічними, а також соціокультурними характеристиками і який, будучи об'єднаний єдиною мережею комунікацій, у тому числі інформаційних, утворює певну цілісність. Етногенетична ніша, впливаючи на розміщене на її території населення, спричиняє соціокультурну адаптацію цього населення до її природних і соціальних умов і цим самим виступає причиною утворення (пізніше, коли вона перетворюється на власне етнічну — існування) етносу»* (С. 22).

Природний компонент української етногенетичної ніші, що сформувався, на думку В. Балушка, VIII–X тис. років тому у територіальних межах сучасної України і став першоосновою етнічного регіону майбутніх українців. Соціальний же компонент української етногенетичної ніші творився цілим рядом етнічних спільнот та їхніх угруповань, починаючи від носіїв неолітично-єнеолітичних культур аж до слов'ян включно. Найбільш сильний вплив справляла на давню Україну *«близькосхідно-середземноморська цивілізація»*. Ці впливи виявлялися у привнесених на українські землі носіями трипільської археологічної культури *«відтворюючих формах господарства, зокрема землеробства, скотарства, а також металургії, а, можливо, й житлобудування з традиційною для України технікою будівництва з використанням ґрунту і глини»* (С. 57).

Середземноморській цивілізації українці мають завдячувати і виникненням державної традиції: *«на землях України в VI–IV ст. до н. е. виникає державна»*

традиція, пов'язана з грецькими містами-колоніями та скіфами, яку потім перейняли інші народи, що замешкували цю територію пізніше. З того часу державна традиція на українських землях фактично не переривалася (хоч дуже довго вона була не власне українською і навіть не власне слов'янською). Слов'янам-протоукраїнцям вона передалася, ймовірно, вже через скіфів і особливо через сарматів, а також, можливо, й через готів, які утворили на українських територіях свої потестарно-політичні утворення, які ряд дослідників трактують як ранньодержавні» (С. 65–66).

Василь Балашок вигідно вирізняє слов'ян-протоукраїнців від решти слов'янського населення Східної Європи. Різниця між слов'янським населенням України, Росії і Білорусі характеризується відмінними рисами матеріальної культури, проявлялася в господарстві, а також у знаряддях праці, господарських пристроях та наборі сільськогосподарських культур. *«Етнокультурна спільність південних “племен” і відмінність їх від північних проявлялась також у ремеслах. Для ремесел на українських землях, зокрема, було характерним: більш рання поява токарного та горизонтального ткацького верстатів, балкано-візантійські і кавказькі впливи в ювелірній справі, давні місцеві традиції в керамічному виробництві» (С. 98).* Навіть віз, за його спостереженнями, на півночі був поширений менше, ніж на лісостеповому півдні. Поза сумнівом, що й одяг, поганська релігія та фольклор слов'янського населення Південної Русі були відмінними, ніж у людності Північної і Північно-Східної Русі.

Либонь, через що *«у другій половині I тисячоліття н. е. спостерігається настійна тенденція до політичного об'єднання слов'янських племінних груп, що замешкували територію України» (С. 111).* Ця етнополітична спільність виростає на ґрунті давньої політичної традиції на землях України, започаткованої скіфами, греками, сарматами та готами. В IX ст., *«внаслідок змін у геополітичній обстановці, що привели до включення Константинополя в орбіту зовнішньополітичних орієнтацій варягів (вікінгів) Прибалтійського регіону, а також кліматично-екологічних змін у Північній Європі та на півночі Східної Європи (потепління клімату, підйом рівня води в ріках і озерах) і інших чинників виникає відомий шлях “З Варяг у Греки”. Як наслідок — відбувається політичне об'єднання Новгородської “Русі Рюрика” з Руською Землею Середнього Подніпров'я — “Руссю Аскольда і Діра”» (С. 115).*

Дніпровська водна магістраль поєднала Київ і Новгород в одну цивілізаційну лінію плину історичного процесу лише в уяві староруських книжників-історіографів, якими і були закладені висхідні точки опори, ідеї «єдиної Русі», що розвивалася в IX–XI ст. насправді у межах двох незалежних і мало пов'язаних між собою центрів — Києва на півдні і Новгорода на півночі.

Вельми оригінальним є й запропоноване В. Балашком визначення причин настання удільної роздробленості на Русі. Вирішальну роль у цьому зіграли, на думку автора, не стільки соціально-економічні чинники, скільки ті ж таки різні етногенетичні ніші, об'єднані у рамках Кисворуської держави, і, зокрема, ніші

колишніх «племен» (С. 116), які на час утворення Київської Русі, виступали окремими етносами (С. 134). У свою чергу, роздробленість спричинює етнологічні процеси, внаслідок яких на території України виникає ряд земельно-територіальних етнічних спільнот. Стараннями загальнопівденноруської етнічної протолітератури формується загальнопівденноруська етнічна самосвідомість й наприкінці XII — початку XIII ст. завершується єдиного українського етносу. Відтепер українська етнологічна ніша перетворюється на етнічну.

Говорячи про єдність території України в давньоруський період, її інформаційну проникність, автор відмовляє у створенні етнологічних ніш кочовим народам, зокрема, печенігам, половцям, турпням, берендеям, чорним клобукам, частина з яких поступово переходила до осілого способу життя. Слід згадати й доволі численну групу вимушених мігрантів з Польщі, Північного Кавказу, білоруського Полісся, якими з ініціативи великокнязівської влади залюднювалися південні рубежі Київської Русі. Звісно, етнічною інтелігенцією їх не назвеш, а от у причетності до мережі комунікацій, якими передавалась етнокультурна й етнічна інформація, відмовити важко.

В. Р.

Этингоф О. Е. *Византийские иконы VI — первой половины XIII века в России*. М.: Индрек, 2004. 768 с.

Вихід у світ монографії О. Є. Етингоф беззаперечно є непересічною подією в східноєвропейській історіографії. Вона не тільки підсумовує багаторічні дослідження авторки, але й без сумніву є справжньою енциклопедією візантійської ікони на теренах колишньої Російської імперії та СРСР.

Монографія включає не тільки каталог ікон та фрагментів мозаїк VIII–XIII ст. (як тих, що збереглися, так і втрачених), але й дослідження, структуроване з енциклопедичною довершеністю. В першому підрозділі описані ікони основних релігійних центрів домонгольської Русі, досліджені основні джерела потрапляння візантійських ікон на Русь. В окремому підрозділі йдеться про історію візантійських ікон на Русі XVI–XVIII ст. Історію візантійської ікони в Росії XIX–XX ст. викладено як історію складання приватних і музейних колекцій. Окрема глава присвячена історії основних центрів візантійського і візантійсько-«руського» іконопису. Остання, третя глава дослідження, присвячена типології ікон та їх функціонуванню.

Надзвичайно докладним є і сам каталог візантійських ікон. Крім простої легенди, що містить назву, місце зберігання, датування, місце створення та розміри ікони, окремі статті Зводу містять розлогі статті про шлях потрапляння ікони до колекції, характеристику матеріалу, техніку створення, стан збереження, реставрації, призначення ікони, детальний опис ікони, характеристику написів, іконо-

графічний аналіз, альтернативні варіанти атрибуції та датування, перелік виставок, у яких ікони брали участь та максимально детальний список літератури. Неможливо не відзначити і добре ілюстрування каталогу, без чого видання такого типу було б неповним.

А. П.

Горский А. А. *Русь: От славянского Расселения до Московского царства*. М.: Языки славянской культуры, 2004. 392 с. (*Studia historica*)

Нова книга А. А. Горського побудована не тільки за хронологічним принципом, але й за проблемним, адже інакше поставлена у назві проблема вимагала би у серйозного науковця кількатомного дослідження. У книгу увійшло 20 нарисів, присвячених актуальним проблемам історії Східної Європи VI — середини XVI ст., звичайне перерахування яких значно б перевищило межі, відведені для короткої анотації. Практично всі ці теми цікавили автора майже два десятки років та висвітлювались в окремих статтях та авторських розділах колективних монографій. Та ця книга не є, як це підчас буває, механічним зводом наукових статей історика, — окремі нариси не повторюють опубліковані матеріали, а є здобутком кількадесятирічної прискіпливої роботи.

Попри обраний автором та відзначений нами проблемно-хронологічний принцип побудови матеріалу, більшість нарисів об'єднано наскрізною темою еволюції політичного та територіального устрою Давньої Русі. Проте, частина нарисів немов би випадає із цієї тематики. Це нариси, присвячені еволюції від язичницького до християнського світосприйняття, проблемі автентичності *Слова о полку Ігоревім*, міжкнязівським війнам 1230-х рр., оцінці діяльності Олександра Невського (дискусійна проблема, надзвичайно актуальна у сучасній російській історіографії).

Та з такого, здавалося б, неоднорідного матеріалу А. А. Горському все-таки вдалося сформувати цілісну концепцію політичного та соціального розвитку Русі в епоху середньовіччя. Автор відзначає, що попри використання у літописах терміну «плем'я» по відношенню до політичних об'єднань східних слов'ян, розклад родоплемінного ладу в них завершився ще в ході розселення в VI–VIII ст. Для цих політичних утворень IX–X ст., які хоча й були князівствами, але ще не у «класичній формі», історик пропонує використовувати термін «Славинії». Перевага Русі зростає завдяки інкорпорації норманського елемента. Якщо на першому етапі підкорення «Славинії» руси обмежувалися лише сплатою ними данини, то вже до кінця X ст. місцеві князівства ліквідовувалися, а їх території підпорядковувалися безпосередньо Києву. Утворена таким чином Руська земля складалася з волостей, якими керували родичі київського князя. На думку дослідника, «землі» склалися дещо пізніше, а цей термін використовувався, на відміну від волості — звичайної адміністративної одиниці, з якої виникли землі,

виключно по відношенню до незалежних держав — зарубіжних, або таких, що склалися з розпадом державної єдності Русі.

Характеризуючи суспільні відносини в Давній Русі А. А. Горський виходить із думки про тотожність їх розвитку у Східній, Центральній та Північній Європі, які не зазнали античного впливу. Ранній період характеризується т. з. «державним феодалізмом», а велика індивідуальна земельна власність почала формуватися тут із величезним запізненням.

Розпад руської держави на окремі землі, апофеозом якого у 1230-ті рр. стала «перманентна» війна, на думку автора, мав би призвести до поступового утворення на землях колишньої Русі 3–4 великих руських держав. Цей процес був перерваний монгольською навалою, яка прискорила та посилила політичне подрібнення. Ця навала, як вважає А. А. Горський, призвела до формування наприкінці XIV ст. «двополюсної» політичної системи — частина земель Русі опинилася під владою «іноетнічної» Литовської та, пізніше, Польської держави, а на Півночі та Сході розпочався процес формування майбутньої Російської держави.

Зазначимо, що на відміну від багатьох російських істориків А. А. Горський критично ставиться до сформованої ще у XVI ст. ідеї перенесення в XII ст. політичного центру Русі з Києва до Володимиро-Суздальської Русі. Не висуваючи, як це вже більше століття роблять окремі українські історики, їй на противагу тезу про перенесення цього «центру» до «Галицько-Волинської держави», дослідник присвятив окремий нарис саме історії складання ще в пізньосередньовічній російській історіографії цього історіографічного міфу.

Так само критично розглядаються й інші зміфологізовані російською історіографією етапи складання єдиної Російської держави. Зокрема, антиординські війни Дмитрія Донського 1380–1382 рр. дослідник трактує не з точки зору боротьби Русі проти ординського іґа, а як участь московського князя у боротьбі окремих ханських угруповань за владу у Орді. Врешті-решт у цій боротьбі саме із занепадом політичної влади ординських ханів, а не тільки із падінням імперії візантійських імператорів, стало можливим прийняття Іваном IV царського титулу.

А. П.

Бибиков М. В. *Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси* / Рос. Академия наук; Ин-т всеобщей истории. М.: Языки славянской культуры, 2004. 736 с. (*Studia philologica*)

Поява першого тому Зводу візантійських свідчень про Русь IX–XV ст. без перебільшення є подією для східноєвропейської медієвістики. Досі не можна було нарікати на відсутність уваги до видання, перекладу та дослідження візантійських джерел з історії Русі. Але не було такого комплексного видання всіх історичних повідомлень не тільки хронік, мемуарів та актів, а й літературних

джерел, епістологічних документів, колофонів, маргіналій, які містять згадки про Русь.

Перша частина книги містить джерелознавчий аналіз за проблемним принципом: антська проблема, згадки про Русь у візантійській традиції IX — середини X ст., дата хрещення Русі, договори Русі з греками, поїздка Ольги до Константинополя, походи Святослава, русько-візантійська війна 1043 р., руські найманці у Візантії, русько-візантійські політичні контакти XII–XIII ст., церковні зв'язки Русі з Візантією, уявлення про географію та населення Русі у Візантії XII–XIII ст.

Друга частина містить коротку характеристику всіх джерел Зводу, з означенням їх датувань та атрибуцій, вказанням обсягу та змісту їх повідомлень про Русь. Третя частина — ономастикон — складена з етнічних, географічних, соціально-політичних, господарсько-економічних та особистих термінів візантійських джерел, що мають відношення до Русі.

А. П.

Кривошеев М. В. *Муромо-Рязанская земля: Очерки социально-политической истории XI — начала XIII вв. по материалам повестей* / Отв. ред. А. Ю. Дворниченко. Гатчина: Издательство Салезианского центра Дон Боско, 2003. 233 с.

Історія Муромської землі в X–XIII ст. залишається однією з найменш досліджених у східноєвропейській медієвістиці. Це справедливо пояснюється станом історичних джерел, адже ані Рязань, північним уділом якої довгий час лишався Муром, ані саме Муромське князівство не мало власного літописного зводу, принаймні такого, що зберігся до наших днів. Абсолютна більшість історичних фактів з історії Мурому містяться у володимирському літописанні. Тож надзвичайно цікавою є спроба М. В. Кривошеева дослідити історію Муромської землі за джерелами іншого роду — агіографічними творами т. зв. муромо-рязанського циклу. Це *Повість про Петра та Февронію, Житіє благовірного князя Константина муромського з чади його: Михайлом та Федором, Повість про рязанського єпископа Василя та Повість про Марфу й Марію*.

Але складність такої спроби автора полягає у тому, що всі вище перераховані агіографічні твори були створені у XVI–XVII ст. та за згодою їх дослідників мають виразний компілятивний характер. Не вдаючись до текстологічних досліджень, М. В. Кривошеев сміливо припускає, що всі ці пізні *Повісті* створювалися за фольклорними джерелами, корені яких сягають давньоруських часів.

Ще однією проблемою цієї книги є ідейна упередженість автора. Грунтуючись на погляді на історію Русі як історію міських громад, М. В. Кривошеев намагається викладати історію Муромського князівства як історію боротьби міських громад Русі за політичну гегемонію. Проте специфічність джерел дослідження,

як і непослідовність викладення матеріалу, не робить його творчу концепцію переконливою.

Утім творчі невдачі М. В. Кривошеєва не роблять цю книгу нецікавою. Адже поставлені і не вирішені ним питання історії Муромської землі мають спонукати дослідників до подальшого вивчення історії удільних князівств Давньої Русі.

А. П.

Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики*. М.: Индрик, 2006. 740 с.

Нова книга Анни Феліксівни Литвиної та Федора Борисовича Успенського підбиває певні підсумки багаторічних студій учених з історії антропонімікону Рюриковичів. У дослідженні зроблено спробу охопити весь комплекс пов'язаних з цією темою проблем. Книга складається з сімох глав та одинадцяти екскурсів. Гл. I. «Родовые имена Рюриковичей» (с. 11–30); гл. II. «Варьирование родовых имен в княжеском антропонимиконе: опыт династической морфологии» (с. 31–70); гл. III. «Стрьи и сыновцы: о наречении племянника именем живого дяди» (с. 71–110); гл. IV. «Взаимодействие двух именословов: становление родовых христианских имен у Рюриковичей» (с. 111–174); гл. V. «Формирование христианской двуименности» (с. 175–214); гл. VI. «Тезки и их патрональные святые в семье Рюриковичей» (с. 215–237); гл. VII. «Из наблюдений над женскими мирскими именами в роду Рюриковичей» (с. 238–264). Якщо глави присвячені великим цільним тематичним блокам – формування сталого ряду імен в роду Рюриковичів, повторення імені дідів, братів і пов'язані з цим очікування перенесення «щасливої долі» предка чи родича на його нащадка; варіювання основ імені у родичів (Володи-мир – Все-волод, Рог-волод – Рог-ніда); язичницько-християнська (Ярослав-Георгій) та християнська (Дмитрій-Уар) двоіменність князів..., то в «Екскурсах» аналізуються окремі питання. Напр., «Заметки о бытовании отчеств в домонгольской и Московской Руси» (екск. 2), «Иваны, Елены и Феодосии в семье Ивана III» (екск. 8) та ін. У книзі вміщено Додаток — «Сведения о христианских именах Рюриковичей» (с. 461–626) та покажчики: список літератури, покажчик генеалогічних таблиць (с. 659–660), покажчик імен (с. 661–740).

Автори виходять з того, що у князівських родинах існувала певна стратегія називання, а вибір імені був пов'язаний із правами наслідування, здобуттям і утвердженням влади, політичною боротьбою. Тобто, дослідження імен не є самоціллю, воно є частиною династичної історії. Такий підхід є найбільш доцільним і плідним, зокрема, у дослідженнях ранньої історії Русі, коли правлячий рід уособлює собою державу. Виведення принципів називання, ім'я як знак союзу чи суперництва князів дозволяє авторам використовувати антропонімічні досліджен-

ня як привід розглянути й переглянути історію руських земель, аналіз надання імені дає змогу вираховувати проекти владних взаємин та їх здійснення. Це зумовлює величезні переваги книги. Якщо називання не є хаотичним і в ньому простежується певна система чи системи, якщо надання імені завжди апелює до авторитету предків та попередників, то це дає ключ до розуміння ситуації, як її собі уявляли представники правлячого роду. Часом дозволяє уточнити фактичний стан речей. Там, де раніше бачили безлад або взагалі не вбачали жодного предмету для дослідження, автори зуміли побачити стратегію і тактику, мотиви поведінки, ознаки того чи іншого характеру ситуації. Власне, автори розробляють ті теми і підходи, які вони винайшли і частково апробували у своїх попередніх книжках, однак їхня остання робота — перше комплексне дослідження такого плану.

Величезна кількість обробленого матеріалу, добре спорядження довідковим апаратом викликає спокусу сприймати цю фундаментальну працю як своєрідну енциклопедію. Насправді робота російських учених максимально творча, певні спірні сторони нерозривно пов'язані з її достоїнствами. Сподіваюся, кожний читач, зацікавлений історією Русі і Московського царства, знайде у цьому грубесному томі корисні для себе сторінки і отримає задоволення від оригінальних побудов авторів, котрі пропонують витончені рішення для усіх поставлених ними запитань.

Г. В.

Лысенко П. Ф. *Древний Туров*. Минск: Беларуская навука, 2004. 180 с.

Монографія П. Ф. Лисенка продовжує розпочату ним серію публікацій з археології та історії Турово-Пінської землі (див.: Лысенко П. Ф. *Туровская земля IX–XIII вв.* — Минск: Белорусская наука, 2001. — 268 с.). Ця тематика, попри багаторічні дослідження, залишається маловідомою для вітчизняних медієвістів, причиною чого є відсутність регулярних зв'язків між українськими та білоруськими дослідниками.

Монографія має узагальнюючий характер, що обумовлює і її зміст. Коротко охарактеризувавши письмові джерела з історії Турова, автор у наступних главах дає характеристику Турівського городища, характеризує забудову давнього Турова, його матеріальну культуру, заняття міського населення, культуру (архітектуру, писемність). Остання розлога глава присвячена викладенню політичної історії Турівської землі та сама по собі не дає нічого нового в порівнянні з попередньою монографією автора.

На жаль, попри багаторічну історію досліджень, територія міста досліджена досить поверхово. Саме тому узагальнення, до яких вдався автор, є досить попе-

редніми, особливо якщо порівняти цю книгу з його роботами з історії давньоруського Берестя (Лысенко П. Ф. Берестье. — Минск, 1985). Подальші дослідження, зокрема, вже заперечили твердження автора про майже повну відсутність у місті монументальних споруд, — були знайдені залишки ще одного храму давньоруського часу.

А. П.

Новгородская служебная минея на май XI век (Путьятина Минея). Текст, исследование, указатели. Подг. В. А. Баранов, В. М. Марков. Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2003. 788 с.

Російське видання повного тексту *Путьятиної Мінеї* робить цю пам'ятку, в якій вчені вбачають першу давньоруську книгу, що дійшла до нас, доступним для російського читача. (Перше повне видання пам'ятки здійснене О. Б. Страховим за матеріалами М. Ф. Мур'янова, наданими вдовою російського вченого, у журналі *Palaeoslavica*, t. VI–VIII (Cambridge, Massachusetts, 1998–2000)). *Путьятина Мінея* є службовою мінеєю і містить канони на травень місяць; переписана у Новгороді, як вважають, у 1-й половині–середині XI ст. Видання складається з чотирьох частин. У частині 1-й, «Древнерусский текст» (с. 13–292), подане максимально точно відтворення давньоруського тексту. Текст передається рядок у рядок, без поділу на слова, з титлами та нарядковими знаками, частини рукопису, переписані різними писцями, набрано відмінними шрифтами, які передають палеографічні особливості начерків (наборне відтворення є, так би мовити, ерзацем факсимільного). У частині 2-й, «Преобразованный текст» (с. 293–446), той самий текст подано з поділами на слова, без збереження поділу на стовпчики та рядки, але із зазначенням їх закінчення знаками «//» та «/». Переплутані аркуші поставлені на належні місця, титла розкриті, скорочення та недописані слова відновлені. Частина 3 «Исследования и комментарии» включає статтю В. А. Баранова «Палеографические особенности почерков. Оформление текста» (с. 447–457), статтю В. М. Маркова «Путьятина Минея как древнейший памятник русского письма» (с. 458–466) та коментарі, де увага приділяється палеографічним особливостям пам'ятки (с. 467–494). Частина 4, «Указатели» (с. 495–781), вміщує «Повний покажчик слів та форм» (с. 504–624), зворотний індекс слів, зворотний індекс словоформ, частотний покажчик початкових форм, частотний покажчик словоформ, покажчик слів та форм під титлом, список власних імен і похідних від них форм, покажчик слів та словоформ у приписах, алфавітний покажчик зачал віршів. Добре зроблені покажчики відрізняють це видання від уже наявних часткових та повного видань. Натомість на відміну від праці В. Ф. Мур'янова, у виданні О. Б. Страхова, у складних випадках не підводяться

грецькі варіанти, не наведений також паралельний текст з інших давніх службових міней (В. Ф. Мур'янов залучав *Мінею* XII ст.).

Г. В.

Хрусталеv Д. Г. *Разыскания о Ефреме Переяславском*. СПб.: Издательская группа «Евразия», 2002. 448 с.

Книги — біографії історичних діячів доби Давньої Русі — не є рідкісними на книжкових полицях. Та, як правило, їх пишуть про знакових осіб політикуму — князів головних уділів, яким і присвячувалися більшість історичних пам'яток середньовічної доби. Тим більш несподіваною є поява монографії Д. Г. Хрусталева про історичного діяча, про якого в цих джерелах можна знайти хіба що кілька рядків — переяславського єпископа-митрополита Єфрема. Мабуть, саме з цієї причини ця книга не сприймається як біографічна. Скоріше, це кілька тематичних нарисів, об'єднаних в окремі тематичні блоки, зібраних навколо одного історичного персонажу.

Книгу розбито на кілька блоків, — «Свідчення», «Версії», «Сюжети», кожен з яких відповідно присвячений джерелам дослідження, подієвій історії, і, останній, окремим тематичним дослідженням (сфрагістичним розвідкам, проблемі датування *Мстиславова євангелія*, апокріфічному «митрополичому граду Мілітіну — граду Кітежу», які автор також пов'язує з митрополитом Єфремом).

Не можна одразу ж не попередити читача, — автору так і не вдалося уникнути головної вади історико-біографічного жанру. Захопившись своїм персонажем, Д. Г. Хрусталеv часто виходить за рамки наукового підходу. В результаті, Єфрем — герой його книги — це збірний персонаж з кількох реальних історичних діячів, життя принаймні двох з яких було пов'язане з Печерським монастирем. Ще одна проблема книги — блок, присвячений творчості Єфрема. Чи варто було відроджувати давно вже напівзабуті в сучасній науці версії про написання Єфремом комплексу творів, присвячених св. Миколі Мирлікійському, особливо з огляду на те, що в кінці громіздкого дослідження автор врешті-решт погоджується із сучасними дослідниками, які заперечують авторство Єфрема? Надмірно захоплюється Д. Г. Хрусталеv і політичною історією доби Єфрема. В результаті змальовуючи події політичного життя Русі чи Візантії 80–90-х рр. XI ст., часто такі, що, здавалося б, жодним чином не пов'язані з героєм книги, автор починає замислюватися й сам, — а чи мав Єфрем якесь відношення до описуваних тут подій? Найчастіше Д. Г. Хрусталеv відповідає — ні.

Та попри ці зауваження, книгу читати цікаво. Переважно це пояснюється історіографічною обізнаністю автора, нетрадиційністю деяких його підходів.

А. П.

Долгов В. В. *Древняя Русь: мозаика эпохи. Очерки социальной антропологии общественных отношений XI–XVI вв.* Ижевск: Издательский дом «Удмурдский университет», 2004. 218 с.

Книга В. В. Долгова являє собою збірник статей-досліджень, об'єднаних авторським замислом в окремі, *культурно-антропологічно орієнтовані* тематичні блоки. У першому з них дослідник спробував з'ясувати, як осмислювалось староруськими книжниками існування давньоруської спільноти на ранніх етапах її розвитку. У недатованій частині *Повісті временних літ*, яку автор класифікує як «історико-богословський нарис» (С. 9) літописець, на думку В. В. Долгова,

«рассказывал не о генезисе государства, не о происхождении народа, а именно о земле/стране в древнерусском ее значении. Он писал о той общности, которая реально существовала, и употреблял для этого термин лучше всего к тому подходящий. “Русь” в ПВЛ не “язык”, не “род” и не “княжество”, — это земля/страна» (С. 15).

Не цілком певен у тому, що автору вдалося об'ємно і повно відтворити глибинну сутність осмислення літописцями феномену Русі.

Такою ж поверховою є й авторська оцінка ідейного змісту та значення візантійської парадигми у формуванні політичної культури Київської Русі:

«Идейная система зарождающегося государства некоторое время находится в нестабильном состоянии — местные интеллектуалы экспериментируют с деталями “византийского конструктора” система православного греческого христианства, идея божественного происхождения царской власти, идея супрематии византийского императора и пр.» (С. 34).

Лише деякі з цих деталей, стверджує автор, були використані для прикрашення саморобної ідеологічної системи, а від більшості візантійських зразків Русь відмовилася.

Незважаючи на те, що Київська Русь успадкувала й розвивала *анти-інтелектуальну*, як стверджує В. В. Долгов, візантійську традицію, остання все ж не була, слава Богу, перепорою розвитку книжності і культивування «професіоналов умственного труда» (С. 46–47). Якщо у князя чи простого общинника виникала потреба в «мудрості», достатньо було відвідати найближчу «філософську фабрику» — монастир чи міський собор. В монастирях не тільки писались на князівське замовлення і під їхнім безпосереднім заступництвом літописи, але ще й конструювались *ідеологічні системи*, які потім доводились до населення через церковну проповідь (С. 50). На життя широких прошарків населення Русі впливали не тільки сконструйовані ченцями «ідеологічні системи», а ще й перекладна література через посередництво якої у свідомості простолюдинів укорінювались «*новые идеи (?), знания об окружающем мире, и даже правила поведения»* (С. 71). Ще б пак, давньоруська література — «*литература серьезная, официальная, не допускавшая шуток и розыгрышей. Литература, созданная умными, тонкими, отнюдь не наивными людьми»* (С. 73).

Розмірковуючи про шляхи розвитку руської культури після монгольської інвазії, В. В. Долгов доводить, що вона на якийсь час, «согнувшись в “почтительном поклоне” перед завоевателями, не сломалась, получив тем самым возможность дальнейшего развития» (С. 155, 161). Її розвиток спливав під цивілізаційним впливом Візантії, ідейна спадщина якої (перед тим довгий час вона залишалась надбанням тільки церкви) (С. 35) тепер посідає вагоме місце у російській суспільній свідомості (С. 159). При цьому автор віддає належне й золотоординським впливам:

«Русское царство, провозглашение которого в XVI в. ознаменовало окончательное объединение и централизацию основного массива восточнославянских земель, символически соединило в себе могущество обоих предшествующих царств, значимых для древнерусской культуры: византийского и ордынского. Царский титул московского великого князя символизировал соединение в его персоне сакральной силы хранителя православия, унаследованной от константинопольского императора и силы политического господства, отвоеванной у татарских ханов. Это событие стало значительным этапом в процессе культурного синтеза, сплавившего в одно целое два совершенно различных потока инокультурных влияний» (С. 162).

В. Р.

Ильина книга. Рукопись РГАДА. Тип. 131. Лингвистическое издание, подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели В. Б. Крысько. М.: Индрик, 2005. 904 с.

Вперше здійснене видання однієї з найдавніших східнослов'янських писемних пам'яток, що датується зламом XI–XII ст. і відображає, як вважають, достудійський чин богослужбових співів. *Ильина книга* — *Святкова Мінея*, збірник вибраних канонів на період з вересня по лютий, а також кількох канонів на липень і серпень (усього на 40 свят та пам'ятей святим). Видання споряджене короткою передмовою та списком слов'янських і грецьких джерел та літератури (с. 7–27). Текст передається максимально точно, єдиним нововведенням видавців є поділ на слова. Слов'янський текст супроводжується публікацією виявлених грецьких паралелей. Вони вміщуються під слов'янським текстом внизу сторінки із вказівкою джерел, у яких знайдено максимально близький до слов'янського перекладу варіант. До кожної сторінки наборного тексту додано сторінку або декілька сторінок лінгвістичних коментарів. У них наведено варіанти з інших слов'янських рукописів, пояснюються помилки писців та складні читання, останні — із залученням грецьких текстів. Завершує том Слов'яно-грецький покажчик слів та форм, а також Зворотний покажчик слов'янських лексем (с. 659–903). Роботу В. Б. Крысько (здійснену на основі попереднього наборного

варіанту Є. М. Верещагіна) можна вважати взірцем лінгвістичного видання. Деякі претензії можуть виникнути лише до назви, яка включає скорочений шифр РДАДА, а також до оформлення книги, де коментарі чомусь подані різним кеглем, в залежності від обсягу тексту.

В анотації видавці вказують, що рецензоване видання є другим томом у серії публікацій, пов'язаних з Ілліною книгою. Планується також факсимільне видання рукопису, Є. М. Верещагін продовжує працювати над білінарним (порядковим) співставленням слов'янського та грецького тексту.

Т. В.

Янин В. Л., Залізник А. А., Гиппиус А. А. *Новгородские грамоты на бересте из раскопок 1997–2000 годов*. Т. XI. М.: Русские словари, 2004. 288 с.

У черговому томі з серії «Новгородские грамоты на бересте» публікуються новгородські грамоти № 776–915. Їхньою особливістю є те, що майже усі вони знайдені на 3-х близько розташованих садибах давнього Новгорода (переважна більшість — навіть на одній), що дозволяє реконструювати певні комплекси письма, про що йдеться у передмові, написаній В. Л. Яніним. Публікація займає с. 10–107 і виконана у вже звичному для русистів форматі: відомості про знахідку, текст, прорис, переклад, коментар (укладачі В. Л. Янін та А. А. Залізник). У книзі вміщено також кілька додатків: 1. «Берестяная иконка»; 2. «Берестяные грамоты № 24–32 из Старой Руссы»; 3. «Берестяные грамоты № 33–36 из Старой Руссы»; 4. «Берестяные грамоты № 1–19 из Торжка»; 5. «Надписи на цилиндрах»; 6. «Свинцовая грамота № 2» (укладачі В. Л. Янін, А. А. Залізник, В. Г. Миронова, Є. В. Торопова, П. Д. Малигін). Завершує публікацію покажчик слів до берестяних грамот (с. 149–163), укладений А. А. Залізником. На закінченні книги вміщений розділ Коментарі та дослідження, що складається зі статей А. А. Гіппіуса та А. А. Залізника: Гиппиус А. А. «О нескольких персонажах новгородских берестяных грамот XII века» (с. 164–182); Гиппиус А. А. «К прагматике и коммуникативной организации берестяных грамот» (с. 183–232); Залізник А. А. «К изучению древнерусских надписей» (с. 233–287). О. О. Гіппіусом пропонується дослідження історії згадуваних у грамотах персонажів, нове розуміння організації висловлювання у грамотах (можливість зміни суб'єкта висловлювання та адресата), а також нове прочитання вже опублікованих грамот з попередніх томів серії. Стаття А. А. Залізника вирізняється з тематики цього тому і всієї серії, у ній йдеться про графіті й дається нове тлумачення опублікованих у книгах С. О. Висоцького та А. А. Мединцевої написів.

Т. В.

Dariusz Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich* / Biblioteka Genealogiczna / pod redakcją Marka Górnego. Tom 6. Poznań, Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2002. 348 s.

Попри надзвичайну зацікавленість в українських істориків вивченням історії Галицької та Волинської Русі та невід'ємну глорифікацію Данила Галицького, єдиною спеціальною працею з генеалогії Романовичів досі лишається розлога (на 50 сторінок) стаття російського історика М. А. Баумгартена 1909 року. Тим більш значущою є поява книги (цього разу польського) дослідника Д. Домбровського з генеалогії другої галицької династії — Романовичів. Історик не просто узагальнює розпорошений в сотнях праць здобуток попередників (що само собою було б дуже важливо), але й більшу частину своєї праці присвячує саме науковому дослідженню, побудованому на вивченні різномірних (руських, польських, німецьких, візантійських, угорських тощо) джерел з історії та генеалогії династій тогочасної Європи. Саму працю побудовано як 28 окремих досліджень-«біограм», кожне з яких присвячене окремому представнику династії Романовичів. Ще у 7 нарисах йдеться про гаданих та фальшивих Романовичів.

А. П.

Bartnicki Mariusz. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. 252 s.

Данило Романович справедливо вважається одним з найактивніших володарів у Європі XIII ст. Його стосунки з сусідами, політичні проекти в Литві та Польщі, відносини з папством є предметом багатьох досліджень. Своєрідне зведення під одну обкладинку «зовнішньополітичних діянь» Данила Галицького, очевидно, є корисним для визначення подальших напрямів досліджень.

Побудова книги обумовлена напрямами зовнішньої політики Данила Галицького і чудово ілюструє зміни у ній від 1217 до 1264 р. Так, перший розділ присвячено політичним контактам Данила Галицького з польськими князівствами та угорцями у 1217–1228 роках. Другий — стосункам із західноєвропейськими державами під час боротьби за об'єднання галицького і волинського князівств (1227–1245). У третьому автор розглядає монгольський фактор у політиці Данила Галицького. Політика Данила Галицького щодо литовців та ятвягів у 1217–1264 рр. викладається у четвертому розділі. Не обійдено увагою і боротьбу за спадщину Бабенбергів. У шостому розділі робиться спроба реконструкції дипломатичної діяльності двору Данила Галицького. На думку автора, у початковий період діяльності Данила Галицького він мусив шукати союзників за кордоном,

щоб добитися об'єднання Галицько-Волинського князівства. Наступний період діяльності галицького князя був найбурхливішим. Це пов'язано із монгольським та литовським фактором: намагання добитися послаблення влади Орди та завоювання ятвязьких земель. На жаль, автор не зовсім знається на литовській історіографії, хоча зараз існує досить велика кількість статей, присвячених цим питанням. Останній період, вважає автор, характеризується постійною боротьбою Данила з монголами.

Тож презентована книга справді може вважатися зведенням інформації про міжнародну політику Галицько-Волинського князівства.

К. К.

Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių / Lietuvos istorijos institutas; parengė ir į lietuvių kalbą išvertė Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis (atsakomasis sudarytojas), Rimvydas Petrauskas. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas leidykla, 2005. 424 p., [4] ilustr. lap.: iliustr.

Міндаугасова книга. Історичні джерела про короля Литви / Інститут історії Литви; підготували та литовською мовою переклали Дарюс Антанавічюс, Дарюс Баронас, Артурас Дубоніс (відповідальний укладач), Рімвідас Пятраускас. Вільнюс: Видавництво Інституту історії Литви, 2005. 424 с., [4] ілюстр. арк.: ілюстр.

Для історії Великого князівства Литовського постать першого короля Литви є справді знаковою. Міндаугас справедливо вважається творцем середньовічної литовської держави. І попри «забуття» (згідно з думкою Р. Пятраускаса) Міндаугаса у XIV–XVI ст., вже наприкінці XVI ст. його постать з'являється у історичних творах. Традиційний образ Міндаугаса твориться протягом XVII–XVIII ст. і оформлюється у XIX ст. Про повне входження Міндаугаса у ряд великих литовців може говорити той факт, що у 1918 році при відновленні у Литві монархії, граф Вюртемберзький був коронований як король Міндаугас II. Зайве говорити, що і у історичній свідомості сучасного литовця постать Міндаугаса займає неабияке місце.

Книгу презентує Зігмантас Кяупа («Pratarmė»: с. 9–10), а відкриває її невеличкий вступ Артураса Дубоніса (литовською — с. 13–16; англійською (пер. Д. Баронаса) — с. 17–22), влучно названий автором запізнолю похвалою королю Міндаугасу («Pavėluotas karaliaus Mindaugo pagyrimas»). Автор коротко характеризує постать Міндаугаса та його добу. Окрему вступну частину складає коротка характеристика та принципи поділу й презентації опублікованих джерел (с. 23–42). Характеристики окремих груп написані різними авторами: латинські

джерела — Д. Антанавічюсом, руські літописи — Д. Баронасом; «Начало литовских князей» — А. Дубонісом. Ливонська римована хроніка як джерело представлена Рімвідасом Пятраускасом (с. 193–196). Згідно з реєстром (с. 397–403), у книзі опубліковано 121 джерело XII–XVI ст., що стосуються історії Литви доби Міндаугаса. Публіковані тексти поділені на дві великі частини — першу (сс. 43–191) та другу (сс. 191–367). Друга, і найбільша, частина цілком присвячена *Ливонській римованій хроніці* (*Eiliiotoji Livonijos kronika*), тут же опублікований повний текст цієї хроніки (с. 197–367), у перекладі литовською каноніка Пранцішкуса Жадейкіса (1869–1933, переклад здійснено у 30-х роках ХХ ст.) із уточненнями, редагуванням та коментарями Р. Пятраускаса.

До першої частини увійшла решта джерел, що так чи інакше висвітлює історію Литви XII–XIII ст. За запропонованим укладачами принципом, перша частина поділяється на п'ять розділів. У перший розділ, що називається «Литва зміцнюється» («Lietuva stiprėja») — С. 45–61), увійшли джерела та витяги з джерел, у яких згадується до-Міндаугасова Литва (починаючи від *ПВЛ* та берестяної грамоти № 590 до папських бул та листів, що стосуються литовсько-яввязьких справ 30–60-х рр. XIII ст.). Другий розділ власне і присвячений королю Міндаугасу («Karalius Mindaugas» — с. 63–91). Цей розділ складається із папських бул, листів Міндаугаса, сюди ж включене *Descriptiones terrarum*. Особливий розділ складають витяги з літописів та хронік сусідів Литви (*Ištraukos iš Lietuvos kaimynų metraščių ir kronikų* — с. 93–146). У ньому опубліковані витяги із *Хронік* Генріха Латвійського та Германа Вартберга, *Галицько-Волинського, Новгородського першого, Рогозького та Симеонівського літописів* та польських аналів. У четвертому розділі (*Po Mindaugo* — с. 147–168) представлені документи, які стосуються долі литовського князівства та литовської єпископії по смерті Міндаугаса (кін. XIII — початок XIV ст.). Останній розділ першої частини (*Ivaizdžio genezė* — с. 169–190) презентує генезу образів Міндаугаса, що були створені у різних історичних традиціях: польській (Ян Длугош, Мацей Меховіта, Марцин Кромер); литовській (Михалон Литвин, Августин Ротундус, Мацей Стрийковський, Альберт Вінок-Коялович); німецькій (Шимон Грунау, Лука Давид) та московській (*Воскресенський літопис*). Усі пам'ятки та фрагменти джерел перекладені литовською, до кожного уривку подані відомості про те, звідки взятий текст, хто і з якої мови перекладав та деякі примітки. Наприкінці книги наведено бібліографію та основну *Міндаугіану* литовською мовою (с. 405–409 та 411–416).

Книга розкішно оздоблена: ілюстрації дають уявлення не тільки про вигляд деяких автентичних писемних пам'яток, що опубліковані, але й про матеріальну культуру Литви XIII ст. (у книзі 44 ілюстрації). До позитивних рис анотованого видання можна залічити чотири карти: 1) Литовські землі та їхні сусіди в середині XIII ст. (с. 62); 2) Галицько-Волинське князівство (с. 92) — перед розділом III частини 1; 3) Польські землі наприкінці XII ст. (с. 144); 4) Землі, племена, на-

селені пункти та місця найважливіших битв, що згадуються у *Римованій хроніці* (с. 192).

Отже, в цілому книга справляє якнайприємніше враження, яке почасти псує не дуже вдалий (світло-коричневий) колір фарби, якою надруковані джерельні тексти. Незручно користуватися реєстрами карт (с. 417) та ілюстрацій (с. 419–422), оскільки на відміну від подібного реєстру використаних та опублікованих джерел, у цих списках не вказані координати карт та ілюстрацій. Простіше кажучи, шукати сторінку, на якій знаходиться ілюстрація чи карта, доведеться самому читачу. Але всі ці вади не є вирішальними у сприйнятті книги.

К. К.

Флоря Б. Н. *У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII век)*. СПб.: Алетейя, 2004. 222 с. (Серия «Славянская библиотека»)

Невідомий давньоруський перекладач *Історії Іудейської війни* зробив до тексту вставку із негативною характеристикою латинян. Але закінчив свій пасаж словами: «иноплеменници суть, а наше учение прикасається имъ» (XXX, 1). Пізніше переписувачі додали до «прикасається» частку «не», що в корені міняло суть фрази. Вважається, що перша фраза відноситься до XI століття, а друга — до XV.

Саме причинам такої зміни і присвячена книга Б. М. Флорі. Чому відбувається загострення відносин між різноконфесійними слов'янськими країнами від розділу церков до XIII ст.? Які чинники впливали на стосунки між ними? Чи однаковою була конфесійна нетерпимість у різних частинах слов'янського світу? Чому у XIII ст. стосунки почали різко погіршуватися? Автор пропонує подивитися на внутрішній розвиток слов'янських країн, щоб відповісти на ці питання. Так, у першій главі розглядаються релігійні відносини у слов'янському світі одразу після розколу, і автор в цілому підтверджує прийняту думку про релігійну толеранцію. Наступні глави відповідають на питання про причини формування негативного образу сусідів іншої конфесійної належності. Для південного слов'янства головною цього причиною автор вважає політику папства, що характеризувалась з 30-х років XIII ст. унітарними тенденціями. Для східних слов'ян антагонізм між православними та католиками був гострішим і пов'язувався із утворенням Орденів в Прибалтиці. Крім того, на ситуацію впливали ще два фактори: Литва та татари. Результатом гострого антагонізма, згідно з думкою автора, стало значне обмеження культурних контактів між православною та католицькою частинами слов'янського світу.

Книга стане у пригоді тим, хто хоче розібратися у системі стосунків між католицькими та православними країнами у Центральній Європі.

К. К.

Євсевієве Євангеліє. Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури. Відп. ред. В. В. Німчук. К.: Київський славістичний університет, 2001. 320 с.

Вперше здійснене видання одного зі списків Євангелія, переписаного у галицько-волинських землях наприкінці XIII ст. (1283 р.), дає читачеві змогу ознайомитися з цією цікавою пам'яткою давньослов'янської писемності. Список *Євсевієвого Євангелія* належить до списків короткого апракосу і характеризується тим, що в ньому збереглися архаїчні читання, подеколи більш архаїчні, ніж навіть в *Остромировому Євангелії* 1057 р. Крім того, переписаний він був із сербського антиграфа і має виразні риси сербської мови. Водночас, переписувач попович Євсей з кліру св. Іоана (у Холмі або Галичі), котрий залишив у середині тексту свій запис, намагався виправити сербізми і загалом вніс чимало рис південноруських, що й зумовило підназву — «Давньоукраїнський текст», надану пам'ятці видавцями.

Текст передається стовпчик у стовпчик, рядок у рядок, збережено давні пунктуаційні знаки, виносні літери подано у дужках, поза тим орфографія не спрощується. У виданні зроблено розподіл на книги та вірші євангелій. На жаль, цілковито відсутній апарат. Не лише словник, а й послідовність євангельських читань, тому, аби знайти потрібне читання (скажімо, Йо. I. 35 або Мт. XXVI. 48, читання початку Нового літа чи 2-ї суботи по П'ятидесятниці) читачеві потрібно проглядати весь текст. Розібратися у ньому зможуть хіба що фахівці, котрі знають напам'ять апракосний цикл. Суттєвою вадою є кишеньковий формат книги, при невідповідно великому обсязі матеріалу. Текст Євангелія й особливо передмова надруковані настільки дрібним кеглем, що виникає потреба у використанні якихось збільшувальних приладів.

Передує виданню передмова В. В. Німчука «Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови» (с. 1–38). Відомий український мовознавець розглянув історію вивчення пам'ятки, а також методично проаналізував мовні риси і спробував відновити історію побутування тексту. Він вбачає докази існування східнослов'янського протографа, переписаного згодом сербським писцем, а відхилення від сербського правопису і помилки переписувача (Євсея) трактує як наявність українських мовних рис.

Г. В.

Гнатенко Людмила. *Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. З фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Каталог*. К., 2003. 194 с. +158 іл.

Каталог, створений Людмилою Гнатенко, включає описи 57 слов'янських рукописних кодексів та уривків і 158 ілюстрацій зі зразками почерків. Він споряджений вступною статтею «Історія створення каталогу рукописних кириличних книг XV ст. в Інституті рукопису НБУВ та основні принципи опису» (с. 7–22) й великою кількістю покажчиків: алфавітний покажчик рукописів, хронологічний, покажчик рукописів за фондами, мов та мовних редакцій, матеріалу письма, писців, іменний, список скорочень використаної літератури (с. 151–186). Каталог має дрібну рубрикацію, розбитий на 24 рубрики. Крім стандартних (Апостол, Євангеліє, Повчання, Тріодь), деякі з них індивідуальні, і вміщують опис одного рукопису (напр., Житіє Сави Освяченого або Паремійник).

Т. В.

Śnieżko D. *«Kronika wszytkiego świata» Marcina Bielskiego. Pogranicze dyskursów*. Szczecin: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu Szczecińskiego, 2004. 358 s.

У своїй новій праці Д. Снежко пропонує згадати відомий антропологічний принцип, що за кожним авторським текстом варто бачити автора. Тож не можна сказати, що книга присвячена *Хроніці усього світу* Марцина Бельського (видання перше — 1551, друге — 1554, третє — 1564). Правильніше сказати, що книга присвячена самому Марцину Бельському, який був автором *Хроніки усього світу*. *Хроніка* була першою «універсальною історією», яка подавала енциклопедичний виклад знань про світ. І, таким чином, М. Бельського варто зарахувати до континуаторів середньовіччя, таких, як Якуб да Бергамо, Флавій Бьонд, Гартманн Шедель, що видавали «універсальні історії». Про відношення середньовічного і ренесансного, католицького та протестантського йдеться у «Вступі» книжки. Тут же автор визначає дефініції («дискурс», «хроніка», «історія»), подає короткий нарис історіографії та власні цілі.

Поділ книги на розділи продиктований принципом, покладеним у її основу: історик та його праця. Оскільки усі три видання *Хроніки* були прижиттєвими, автор працював над текстом, вносячи зміни до кожного. Аналізу редакцій книг присвячений перший розділ, що так і називається. У другому розділі, «Dziejoris w bibliotece», автор досліджує роботу М. Бельського із джерелами (переважно латинськими), а також методи компіляції, які він використовував. Наступні три

розділи присвячені уявленням М. Бельського про себе, своє місце у суспільстві та власну працю. Закінчується книга аналізом рецепції *Хроніки*.

Книга читається дуже легко і може бути цікавою усім, хто займається ранньо-модерною історіографією.

К. К.

Черный В. Д. *Русская средневековая книжная миниатюра: Направления, проблемы и методы изучения*. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 592 с.

Для більшості дослідників східноєвропейського середньовіччя знайомство з проблематикою давньоруської книжкової мініатюри обмежується знайомством з роботами М. П. Кондакова, А. В. Арциховського та Б. А. Рибаківа. Тож монографія В. Д. Чорного є дуже добрим путівником для ознайомлення з історією вивчення східноєвропейської книжкової мініатюри XVIII–XX ст. (до 1998 р.). Книга побудована за хронологічним принципом (XVIII–XIX ст., кінець XIX — перша третина XX ст., 1920-ті — початок 1960-х рр., 1960–1998 рр.), що, на думку автора, відповідає етапам вивчення книжкової мініатюри як наукової дисципліни. Приділяючи головну увагу передачі змісту аналізованих робіт, В. Д. Чорний значно менше аналізує еволюцію методики досліджень.

А. П.

Иванов С. А. *Блаженные похабы: Культурная история юродства*. М.: Языки славянских культур, 2005. 448 с.

Нова книга Сергія Аркадійовича Іванова виросла з переробки англійського перекладу його першої роботи «Византийское юродство» (1994). Цілком у руслі заданої провокативної теми вона складається з 13 глав. Гл. 1 «Предтечи и питательная среда юродства» (с. 23–54). Гл. 2. «Монастырские симулянты» (с. 55–70). Гл. 3. «Блудники и попрошайки» (с. 71–102). Гл. 4. «Святой дебош» (с. 103–134). Гл. 5. «Второе издание» юродства» (с. 135–166). Гл. 6. «Новые богословы» (с. 167–186). Гл. 7. «Закат юродства» (с. 187–230). Гл. 8. «Древнерусское “похабство”» (с. 231–264). Гл. 9. «“Похаб” и царь» (с. 265–288). Гл. 10. «“Похабство” накануне Нового времени» (с. 289–316). Гл. 11. «Искоренение и неискоренимость юродства» (с. 317–330). Гл. 12. «Восточная периферия юродства» (с. 331–344). Гл. 13. «Западная периферия юродства» (с. 345–368). На відміну від попередньої книги автор намагається створити повну історію православного

юродства, від початку майже до сьогодення, включно з мусульманськими паралелями, хоча і обумовлює, що не торкається аж надто віддалених аналогів (поводження шаманів, священних клоунів, провокація Христа і т. п.). Проте, як і раніше, головна увага приділяється елліністичному Сходу та Візантії (гл. 1–7). Простежуються корені й розвиток цієї специфічної форми святості й протистояння «миру», власне кажучи — довга генеза, «класична стадія» і швидкий занепад з певними частковими відродженнями. Давньослов'янське та російське юродство, на відміну від єгипетсько-сирійсько-візантійського, назване «похабством» і обіймає гл. 8–10. В імпресіоністичній манері, за визначенням автора, заторкується також новочасний цілком світський психологічний аналог юродства. Перед автором постало надзвичайно складне завдання опису явища, що виросло з близькосхідних та елліністичних течій: давньоєврейські пророки, кініки, християнська «глупість»... Дефініція кожного разу часткова: ще одна неповна схожість, ще одна відмінність, ще одне обмеження, хоча автор скрізь намагається віднайти і показати причини появи чи розвитку явища. Визначення мотивів поведінки, портрет юродивого завжди включає психологічні критерії (психологічна шкала провокації, агресії та ін. — позачасова чи сучасна). Новочасний вимір додав книзі публіцистичності. Напр., у Вступі автору довелося обґрунтувати можливість дослідження християнського феномена з нехристиянських позицій; порівняно пізні російське юродство-«похабство», що власне і явило цей феномен міжнародній спільноті, не так щільно обставлене різноманітними поясненнями; у Заключенні бачимо обережні ремарки з приводу юродства як риси «національної російської благодаті».

Т. В.

Страхов А. Б. *Ночь перед Рождеством: народное христианство и рождественская обрядность на Западе и у славян*. Palaeoslavica. XI. Supplementum 1. Cambridge, Massachusetts, 2003. 380 с.

Книга Олександра Борисовича Страхова присвячена не стільки одному конкретному святу, одному календарному дню, а точніше ночі, чи навіть цілій серії різдвяно-перед-водохрещного дванадцятидення. Відштовхуючись від обрядів і народних вірувань, пов'язаних з Різдвом, автор робить спостереження над звичаями і уявленнями різноманітної календарної прив'язки, починаючи від аналогії Різдо — свято Івана Купали (Йоана Хрестителя) і заторкуючи також родильну обрядність, уявлення про померлих, вихри, пляски, бісів... Книга складається з восьми глав. Гл. I. «Чудесное цветение и плодоношение растений рождественской и иной приуроченности» (5–39). Гл. II. «Превращение воды в вино» (40–75). Гл. III. «Рождение Христа в хлеву» (76–131). Гл. IV. «Символика и магия плодородия: солома и фруктовое дерево» (132–190). Гл. V. «Родильная обрядность в

составе рождественской» (191–227). Гл. VI. «Между небом и землей» (228–241). Гл. VII. ««Некрещенное», “нечистое”, “скоромное” время святок» (242–310). Гл. VIII. «О святочном и ином освобождении душ умерших» (311–346). Добрі, але зазвичай метафоричні назви не завжди дають уявлення про багатство змісту, певним гідом може послугувати детально розписане Оглавление, хоча і його вказівки часом стають зрозумілими лише після прочитання глави*. Наприкінці вміщено бібліографічний покажчик («Библиографические сокращения», 347–380).

Як видно вже з назви, особливістю книги, тим, що відрізняє її від решти студій зі слов'янської етнології, фольклору, досліджень народної культури, є західні паралелі. Власне майже кожна глава починається зі спостережень над західними звичаями і уявленнями, до яких добираються слов'янські аналоги. Як відомо, існує стала традиція відокремленості слов'янських студій. Інколи, якщо дослідники наважуються порівнювати і малювати широкомасштабну картину, вони беруть якісь екзотичні східні — кавказькі, малоазійські або інші культури, у той час як сусіди західні, ближчі і мовно, і територіально, ніби відрубані.

Книга багато в чому незвична, і автор це добре усвідомлює. У передмові він пише про те, що вона буде шокувати сучасну етнологію (с. 3). «Язичницька» зовнішність обряду чи вірування, на думку О. Б. Страхова, часто приховує цілком християнську основу (с. 2). «Народна культура — новіший, ніж це прийнято вважати й надзвичайно складний феномен, еволюція його відштовхується від християнського пласта» (с. 2). Відповідно, спільні риси мають пояснюватися не індоевропейською, слов'яно-германською чи іншою єдністю, а наявністю спільних християнських вірувань і уявлень. Тобто, автор вважає, що народні звичаї не дійшли недоторканими з сивої давнини, а формувалися під впливом християнських обрядів і літератури. Зрозуміло, тієї літератури (а також «наглядних засобів» — ікон, лубка та ін.), що мала доступ до маси віруючих і була доступною для розуміння. Загально кажучи, ідея книги відповідає одній з концепцій народної культури, згідно з якою народна культура — це не певне самостійне, цілком відокремлене від «високої» культури утворення, — а утворення, виробле-

* Дещо уподібнюючись автору, замість дальшого пояснення наведу зміст двох глав. *Глава 1:* Расцветший жезл (5). Терновник, розмарин, яблоня, хмель (6). Legenda Auea, etc. (6). Орешник и верба (7). «Формулы невозможного» (7). Роза в колядках и вне их (9). Время свадеб (12). Свв. Барбара, Люция и расцветшая ветвь (12). Самая длинная ночь в году (13). Глаза, свет и свечи (Люция и Сретенье) (13). Лицезрение ведьм (16). Магический сбор дров и костер св. Люции (16). Св. Андрей и расцветшая ветвь (19). Парадоксы календаря (19). Святыне «невесты Христовы» (20). «Сады Адониса» в христианстве (21). Зерно и воскресение мертвых (23). Соллярный миф христианства (25). «Взыграние» Иоанна и «игры солнца» (28). Цветение папоротника (30). Преодоленное бесплодие (33). Открывающиеся клады (35). «Цветение» и «сушка» сокровищ (36).

Глава 6: Вихрь — демоническая свадьба (228). Вихрь — пляска дочери Иродиады (229). Юда и Иуда (230). Танцевальное бешенство Иродиады (231). Этимология слав. *besiti (se), *bes (232). Женская «блудная» пляска (232). Танцы ведьм (233). Преследование Иродиады (234). Воздушная локализация мира небытия (235). Воздушные массы и утопленники (237). Нечистая смерть, нечистый покойник и метеорология (238). Церковный и народный взгляды на утопленников (239). Неприкажные великие грешники (241).

не великою мірою зі спущених згори вже «немодних» шат. У даному випадку йдеться не стільки про зношені шати високої культури, скільки про ті популярні християнські уявлення, дещо спрощені вірування, які змогли зійти у народ, вкорінитися і дати поштовх фантазії простолюду.

До речі, ще одне важливе поняття, на яке спирається автор — це поняття фантазії. Обряди й уявлення постають не у своїй голій функціональності. Як і будь-який вияв людського життя, вони мають естетичні й «розважальні» риси. Крім того, важливим видається спостереження автора про можливість інверсії ролей в обрядах. Звичайно інверсія простежується дослідниками тільки у сюжетах, у текстах, і, здається, інверсія обрядів і уявлень демонструє корені розумових схем.

Книжка незвична і за формою. Передмова — це єдина частина, де у цілісній наративній формі викладаються ідеї та зміст. При тому відсутнє заключення, тобто, Передмова виконує обидві функції. Стиль глав — нанизування матеріалів, сюжетів і спостережень; перша глава, напр., починається зі слів: «В рождественскую полночь, в минуту рождения Спасителя, по убеждениям поляков Гнезена / Познань, расцветают цветы...». Матеріали можуть бути різноманітними: фольклорні записи різного часу, письмові джерела, читання богослужбових книг (міней, євангелій)... Логіка автора проявляється у їх підборці. Щоправда, оскільки наративна частина дещо редукована, не завжди встигаєш за переключеннями з одного сюжету на інший. Внаслідок того, що автор не йде за традиційним розділенням християнства і народної культури, а також заходу і слов'янства, попередників в нього практично немає й ніби обов'язковий у структурі наукових книг історіографічний огляд відсутній. Хоча звичайно, у тексті досить багато посилань на праці колег, часом у вигляді ущипливих ремарок, по ходу чи наприкінці розгляду певного пункту.

Не етнологу і не лінгвісту важко судити, чи справді, скажімо, колада одного ряду з прованс. *calendo*, яке позначало початок року (с. 242). Або чи може бути виведена назва «Купала» від того, що Йоан Хреститель (дещо спрощуючи) «купав»-хрестив людей і самого Христа. Часом певні визначення напрямку запозичення (напр., коня у якості провідника до світу мертвих — з Валаамової ослиці, с. 48), не зовсім переконують. Але принципи, серед яких головні — необхідність залучення західних аналогій і поєднання штучно роз'єднаної у XIX–XX ст. «народної культури» і християнських уявлень, абсолютно вірні. Кількість зібраного й наведеного матеріалу просто вражає. Історику іноді б хотілося не чисто етнологічного, а й історичного підходу, не одного-єдиного позахронологічного зрізу. Проте треба нагадати, що майже усі теми, яких торкається автор, досліджені не повно, поєднання фольклорних матеріалів і свідчень про популярне християнство робиться вперше, і цей попередній широкий синтез важливий передусім тим, що він зроблений.

Дуже хотілося б помилитися, але скоріше за все, підхід, запропонований автором, зустріне серйозний опір. Опір і з боку науковців, і з боку широкої аудиторії,

якій вже скормили схему розвитку язичницької у своїй основі народної культури «із прадавніх часів». Між тим, скільки можна судити, праця О. Б. Страхова — це великий наступний крок у науці, що трапляється зовсім нечасто. Імовірно, і навіть скоріше за все, деякі конкретні спостереження будуть згодом зкориговані, однак ідеї і підхід видаються плідними. І останнє. Книга була б корисною для українського читача, оскільки у прадавні язичницькі корені культури у нас вкладають надто багато смислу. Такі уявлення зараз піднімають на щит і вони набувають статусу ідеологічних. Однак хоча книга написана цілком доступною російською мовою, вона надзвичайно рідкісна, бо є гарвардським виданням, а відповідно, потрапила тільки до найбільших бібліотек Києва. Але, можливо, колись буде зроблений переклад українською.

Т. В.